

**ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Արմեն Սարգսյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ

armenn.sargsyann1968@gmail.com

ORCID: 0009-0002-5556-8165

DOI: 10.54503/978-9939-970-08-0-176

Արցախի ոչ նյութական մշակույթային ժառանգության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի Ղարաբաղի բարբառը, որի արմատները թաղված են խոր հնադարում: Լինելով հարազատ ժողովրդի մտքի ու հոգու վառ արտահայտություն՝ այն մշտապես ուղեկցել է արցախահայությանը՝ ներկայացնելով նրա նիստն ու կացը, հոգեկան ապրումներն ու երեւակայությունը, անցյալն ու ներկան՝ հաճախ լուսաբանելով մի շարք հարցեր, որոնք պատմության եւ այլ գիտությունների համար անլուծելի են: Դժբախտաբար, հազարամյակների ընթացքում ստեղծված ճոխ ժառանգության միայն մի մասն է մեզ հասել ժամանակին գրի չառնվելու պատճառով: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ղարաբաղի բարբառին անդրադարձել են մի շարք մտավորականներ, որոնց ուսումնասիրությունները լուրջ սկզբնաղբյուրներ են Արցախի ոչ նյութական մշակույթի ուսումնասիրման բնագավառում:

Ղարաբաղի բարբառը հայերենի կենդանի տարածական տարբերակներից ամենակենսունակն է, որով հաղորդակցվում են հարյուր հազարավոր հայեր: Հայերենի բարբառների ձևաբանական դասակարգման համաձայն՝ այն ընդգրկվում է *-ուլ* ճյուղի, հնչյու-

¹ Աճառյան 1911, 54:

նական դասակարգման համաձայն՝ առաջին տեղաշարժի ենթարկված», իսկ բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման համաձայն՝ արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախմբի մեջ: Երբ և հատկապես որ շրջանում է ստեղծվել այն՝ դժվար է ասել: Խոսելով այդ մասին և հիմք ընդունելով, որ բարբառում գրաբարյան *բ, գ, դ, ձ*, ջ ձայնեղների խլացումն ընդգրկում է բնիկ հայերեն բառերն ու ասորերենից, պարսկերենից, հունարենից, արաբերենից կատարված հին փոխառությունները, սակայն չի տարածվում թուրքական փոխառությունների վրա, և նկատի ունենալով, որ ձայնեղների խլացման օրենքը գործել է մինչև 12-րդ դարը՝ *«թուրքերի՝ Հայաստան գալուց առաջ»* ու դադարել է գործելուց այդ դարից հետո՝ Հրաչյա Աճառյանը նրա ծագումը հատկացնում է 12-րդ դարին⁴: Հակադրվելով դրան՝ Գևորգ Ջահուկյանը առաջ է քաշում իր տեսակետը, ըստ որի՝ հայերենի բարբառների հնչյունական, քերականական և բառապաշարային հատկանիշները ձևավորվել են հայերենի պատմության ողջ ժամանակաշրջանում⁵, և բաղաձայնների խլացման երևույթը պայմանավորված է այլ հանգամանքներով⁶:

Բարբառի մասին առաջին վկայությունը թողել է 8-րդ դարի քերական Ստեփանոս Սյունեցին՝ հայերենի տարածական մի քանի տարբերակների շարքում նշելով նաև *զԱրցախայինն*. «Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտելն զբովանդակ բառսն զեզերականս, որպէս զԿորճայն եւ զՏայեցին եւ զԽութայինն եւ զՉորրորդ Հայեցին եւ զՍպերացին եւ զՄիւնին եւ զԱրցախայինն. այլ մի միայն զՄիջերկրեայսն եւ զՈստանիկսն, վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի

² Ղարիբյան 1947, 30:

³ Ջահուկյան 1972, 136:

⁴ Աճառյան 1940, 380:

⁵ Ջահուկյան 1959, 311:

⁶ Ջահուկյան 1991, 58:

տաղաչափութեան. այլ եւ աւգտակարք ի պատմութիւնս, զի մի վրիպեցի անընդել գոլով լեզուացն»։ Նույնը կրկնել է 14-րդ դարի քանաստեղծ, քերական Հովհաննէս Երզնկացիին։

Սակայն Ղարաբաղի բարբառի բուն ուսումնասիրությունը սկիզբ է առնում 19-րդ դարի երկրորդ կեսից։ 1862-1863թթ. հրատարակած «Ասրի բէգ եւ Գիքի» դրամայի⁹ առաջին մասի ներածականում՝ «Պատմական վիպասանութիւն. Ծանուցումն»¹⁰, հեղինակ Գալուստ Շերմազանյանը, հավաստելով, որ դրամայի դեպքերն առնված են իրական կյանքից, նշում է, որ այն գրառել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի հայկաբանության ուսուցիչ Ղարաբաղցի Պողոս վարդապետի առաջարկով, որի կողմից դրաման սրբագրվել ու լրացվել է։ Ըստ հեղինակի՝ գործող անձանցից մի քանիսը Արցախից են, մի քանիսը՝ Նախիջևանից և Ագուլիսից, ահա թէ ինչու ինքը ձգտել է «...յուրաքանչիւր գաւառի լեզուովն նոցա խօսացնել»¹¹։ Ընդ որում, հիմնականում ուշադրություն է դարձրել Ղարաբաղի բարբառին, քանի որ «Նախիջևանցւոց և Ագուլեցւոց խոսակցութիւնն թէ արտաբերութեամբ, թէ ելնէջով շատ նման են Երևանցւոց լեզուին..., բայց Արձախեցւոց արտաբերութիւնն դժուար է համեմատացնել ուրիշ մեր գաւառական լեզուներին...»¹²։ Այնուհետև ներկայացվում են բարբառի որոշ առանձնահատկություններ (ուր-հօր, ով-հով, ինչ-հինչ, գնում ենք-քընում ընք, ասել եմ- ասալ ըմ, էդպէս-ըտի, քեզ-քէ, երէխայք-խոխէք, ա տղայ-ատա նն), իսկ դրամայում գործածված դժվարիասկանալի բազմաթիվ

⁹ Адонц 1915, 187.

¹⁰ Патканов 1869, 9.

¹¹ Շերմազանեան 1862, Շերմազանեան 1863:

¹² Շերմազանեան 1862, 896-900:

¹³ Շերմազանեան 1862, 899:

¹⁴ Շերմազանեան 1862, 899:

(հիմնականում բարբառային և փոխառյալ) բառեր համապատասխան էջերում բացատրվում են գրական հայերենով: Հեղինակը Ղարաբաղի բարբառը կոչում է *ղարաբաղցվոց լեզու*՝ միաժամանակ նշելով. «Մտադիր չեմ Ղարաբաղցվոց լեզուի վերայ քերականություն գրելոյ, միայն էսքան եմ ասում, որ որքան նոցա խոսելն առաջին անգամ լսելիս ականջներուս խորթ, կոպիտ և սուպո է թուում, էնքան փոքր ինչ ընտելանալուց յետն քաղցր ու ախորժ լսելոյ, ըստ որում քաջ տղամարդի և պատերազմական լեզու է. մի միայն նոցա խօսակցութիւնն մեծ նըշան է նոցա քաջութեանը»¹³: Հարկ է նշել, որ իրականում ե՛ւ գրվածքի լեզուն, ե՛ւ բացատրությունները «կիսագրական են, եղած բարբառայինն էլ՝ ավելի շուտ Ջուղայի բարբառով»¹⁴:

Իր 1869թ. հրատարակած աշխատության մեջ Քերովբե Պատկանյանը հայ բարբառների դասակարգմանը և որոշ բարբառների նկարագրությանը զուգընթաց ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառի հակիրճ ուսումնասիրություն¹⁵: Սկզբում տեղադրելով բարբառով գրաված որոշ նյութեր՝ հեղինակն այնուհետև քննում է բարբառի հնչյունական (*որոշ ձայնավորների ու բաղաձայնների քմային արտասանություն, հնչյունափոխություն, ձայնավորով սկսվող միավանկ բառերի սկզբից հ-ի ավելացում*), բառապաշարային (*գրաբարում չվկայված, ինչպես նաև գրաբարյան իմաստներից տարբեր իմաստ ունեցող բառերի առկայություն*), քերականական (*անվանական և դերանվանական հոլովում, խոնարհում*) մի շարք առանձնահատկություններ: Միաժամանակ, խոսելով Խոյի բարբառի մասին, նա հավաստում է, որ այդ բարբառը խոսվում է Խոյում, Սալմաստում, ինչպես նաև Արցախի մի քանի տեղերում՝

¹³ Շերմազանեան 1862, 899:

¹⁴ Դավթյան 1966, 8:

¹⁵ Патканов 1869, 55-73:

Շուշվա շրջակայքում՝ Ավետարանոցում և այլուր, և որ այն շատ կոդներով թեև նման է Ղարաբաղի բարբառին, սակայն ունի մի շարք տարբերություններ, ինչպես՝ *ի-ն է դարձնելու* հակում, բայական ներգոյականի *ս-ով* կազմություն՝ *ուււմ, ըււմ, ման-ի* փոխարեն, *ու-ի* փոխարեն՝ *ական-ով* ապառնի դերբայի կազմություն: Բնչ խոսք, որ Պատկանյանը, լինելով ժամանակի նշանավոր լեզվաբաններից մեկը, փորձել է հնարավորինս խորությամբ ներկայացնել բարբառի օրինաչափությունները, սակայն իրականում, չտիրապետելով բարբառին, նա *«հիմնվել է երկու գաղաթալեցու տված 7-8 էջ գրավոր նմուշների վրա, որոնք, գրված լինելով կիսադարաբաղյան բարբառով, հնչյունաբանական ու ձևաբանական որոշ սխալ ընդհանրացումների պատճառ են հանդիսացել»*¹⁶:

Ղարաբաղի բարբառի որոշ օրինաչափություններ, հատկապես հոլովման ու խոնարհման հարացույցներն են ներկայացված Մակար Բարխուդարյանի՝ Արցախի նշանավոր գվարձախոս Պըլը-Պուղու հետ կապված գվարձալի պատմությունները (գրառված գրական հայերենով ու բարբառով (տվյալ ժամանակաշրջանի տառադարձությամբ) ընդգրկող ժողովածուի առաջաբանում¹⁷, իսկ վերջում կցված է բարբառին հատուկ բառերի բացատրական բառարան¹⁸: Նույն հեղինակի բանահյուսական մեկ այլ ժողովածուի¹⁹ *«Այլաբանական իմաստներ»* բաժինը իրականում Արցախի բարբառի դարձվածների հավաքածու է:

«Ժողովրդական լեզուի շեշտադրութիւնը արեւելեան ճիւղի բարբառների մէջ» հոդվածում²⁰ Մանուկ Աբեղյանը հայերենի

¹⁶ Դավթյան 1966, 7:

¹⁷ Բարխուդարեանց 1883, Գ-ԻԳ:

¹⁸ Բարխուդարեանց 1883, 171-190:

¹⁹ Բարխուդարեանց 1898:

²⁰ Աբեղյան 1890:

արևելյան խմբակցության որոշ՝ Արարատյան, Ագուլեցոց, Գուգարաց, Թիֆլիսի բարբառներին զուգընթաց ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառի շեշտադրության առանձնահատկություններն ու շեշտից կախված հնչյունափոխության որոշ դեպքեր՝ հավաստելով, որ հայերենի արևելյան խմբակցության բարբառներից առանձին քերականական շեշտադրություն ունեն միայն Արարատյան բարբառը յուր բոլոր երկրորդական բարբառներով, Արցախի և Սյունյաց (Ղարաբաղի), Ագուլեցոց (գոկերի), Գուգարաց ու Թիֆլիսի բարբառները, իսկ մյուս երկրորդական գավառաբարբառները, որոնք այս գլխավոր բարբառների մեջ են, հարկավ, ենթարկվում են առողջանության միևնույն օրենքին, որ ունեն մայր բարբառները:

Այս շրջանում բարբառի որոշ առանձնահատկությունների նվիրված երկու հոդվածներով է հանդես եկել Ղազարոս Աղայանը, որոնցից առաջինում²¹ անդրադարձ է կատարվում *բ, գ, դ, ձ, ջ* (ըստ հեղինակի՝ *մետաղաձայն հնչյուններ*) և *պ, կ, տ, ծ, ճ* (ըստ հեղինակի՝ *նուրբ կարծրատիպ հնչյուններ*) բաղաձայնների հնչյունափոխությանն ու գործածության որոշ դեպքերի, այնուհետև ներկայացվում են *ռ* տառի *ւէ, լը, լա* ձևերով գործածության դեպքերն ու բերվում համապատասխան օրինակներ, իսկ երկրորդում²² մեկնաբանվում են բարբառում գործածվող *տէր* (Աստված), *տար* (որևէ բանի տեր) և *դէր* (քահանա) բառերը, առանձնակի ուշադրություն է դարձվում *դէր* բառի քննությանը: Վերջինիս ծագումը կապվում է *Տիր* աստծո անվան հետ, որն, ըստ հեղինակի, օտար բառ է և պետք է լինի *Դիր*: Դեռևս անտիպ է Աղայանի կազմած «*Ղարաբաղի բառարանը*»²³, որի առաջին մասում քննվում են բարբառի հնչյունական մի շարք իրողություններ, իսկ երկրորդ մասում տրվում է

²¹ Աղայան 1898:

²² Աղայան 1899:

²³ Աղայան, Արխիվ 1:

(հեղինակի մշակած տառադարձությամբ) բարբառում գործածվող շուրջ 2000 բառ՝ համապատասխան բացատրություններով:

Բարբառի ուսումնասիրության մեջ առանձնահատուկ դեր ունի Հրաչյա Աճառյանը: Դեռևս Փարիզում ուսանելու ժամանակ նա փորձառական հնչյունաբանության հիմնադիր Ռուսլոյի լաբորատորիայում փորձառական մեթոդով մի քանի բարբառախոսների և իր անձնական մասնակցությամբ ուսումնասիրության էր ենթարկել համապատասխան բարբառների, այդ թվում նաև Դարաբաղի բարբառի Շուշիի խոսվածքի հնչյունաբանությունը: 1899-1901թթ. «Արարատ» ամսագրում տպագրվում է նրա «Քննություն Դարաբաղի բարբառին» ուսումնասիրությունը²⁴, որը 1901թ. հրատարակվում է առանձին գրքով²⁵: Աշխատության առաջաբանում թվարկվում են բարբառով գրված տպագիր նյութերը և այն աշխատանքները, որոնցում հեղինակներն անդրադարձել են բարբառի որոշ իրողությունների: Բուն ուսումնասիրությունը, որը գրված է ժամանակի տառադարձությամբ, կազմված է չորս գլխից: Առաջին գլուխը վերնագրված է «Չայնախօսություն», որտեղ ներկայացվում են բարբառում գործածական բոլոր հնչյունները՝ ձայնավորներ՝ ա, մ, է, ը, ըէ, ի, օ, ու, էօ, իւ, երկբարբառներ՝ էյ, օյ, ուա, բաղաձայններ՝ բ, գ, գյ, դ, գթ, ժ, լ, իւ, ծ, կ, կյ, հ, հյ, ձ, դ, ճ, մ, յ, ն, շ, չ, պ, ջ, ռ, ս, վ, տ, ր, ց, փ, ք, քյ, որոնցից յուրաքանչյուրը նկարագրվում է առանձին՝ ուշադրություն դարձնելով հնչյունախոսությանը և գործածության դիրքերին, անհրաժեշտության դեպքում բերվում են բառերի օրինակներ: Առավել ծավալուն է երկրորդ՝ «Չայնաբանություն» գլուխը: Այստեղ Աճառյանը հանգամանորեն նկարագրում է բոլոր ձայնավորների, երկբարբառների ու բաղաձայնների հնչյունափոխության

²⁴ Աճառեան 1899-1901:

²⁵ Աճառեան 1901:

դեպքերը՝ նշելով նաև շեշտի վերջընթեր դիրքն ու շեշտանախորդ դիրքում գտնվող ձայնավորի սղվելու կամ *ը*-ի վերածվելու օրինաչափությունը: Երրորդ՝ «*Քերականութիւն*» գլխում նկարագրվում են բարբառի անվանական հոլովումը, որոշյալ հոդը, ածականի համեմատության աստիճանները, թվականների (հեղինակը կոչել է *թուական ածականներ*) տեսակները, դերանունների հոլովումը, ստացական հոդերը, բայի խոնարհումը, անփոփոխելի բառերը (նախադրություններ, մակբայներ, շաղկապներ, ձայնարկություններ), շեշտադրության ծագումը և բարդ բառերը: Չորրորդ գլխում ներկայացվում է «*Թիւնին պըէին*» հեքիաթը՝ գրառված Էջմիածնի վանքի միաբան Եսայի սարկավագ Մահտեսի Բաբայանից (ծննդով Վարանդայի Գիշի գյուղից), ով նաև աջակցել է Աճառյանին՝ նրա ուսումնասիրության համար կազմելով բարբառի բառացանկը: Աշխատության մեջ Աճառյանը ընդհանուր առմամբ համեմատության ելակետ է ընդունել գրաբարը՝ այս կամ այն լեզվական օրինաչափությունը ներկայացնելիս հաճախ համեմատության եզրեր անցկացնելով այլ բարբառներում առկա համապատասխան երևույթների հետ, մի հանգամանք, որ հատուկ է նրա բարբառագիտական բոլոր աշխատություններին: Քիչ չեն նաև ընդհանուր բնույթի դիտարկումները: Այսպես, խոսելով բարբառի շեշտադրության մասին, նա հանգում է այն եզրակացության, որ արևելյան մի շարք բարբառների վերջընթեր շեշտը «*գուտ հետևողութիւն և շարունակութիւն է իրենց կորսնցուցած նախկին բնիկ լեզուին շեշտադրութեան*»: Ուշագրավ է նաև այն, նշանավոր լեզվաբանը մենագրության մեջ որոշ դեպքերում նշել է խոսվածքային տարբերություններ, հատկապես Գորիսի և Հաղրուքի շրջանի Թաղոտ գյուղի համար: Ուսումնասիրության արդյունքները Աճառյանը ամփոփել

²⁶ Աճառեան 1901, 116:

է իր «Հայ բարբառագիտութիւն. ուրուագիծ և դասավորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով)» աշխատության մեջ²⁷ բարբառին անդրադառնալով նաև իր հետագա մի շարք աշխատանքներում²⁸:

Հարցի ուսումնասիրության տեսակետից կարևոր է նաև 19-րդ դարի շուշեցի հայտնի մանկավարժ Ավետիս Բահաթրյանի «Ղարաբաղու գաւառական բառգիրք» ձեռագիր բառարանը, որն ընդգրկում էր Ղարաբաղի բարբառին հատուկ շուրջ 6000 բառ (տվյալ ժամանակաշրջանի բարբառային տառադարձությամբ): Ըստ Հր. Աճառյանի տեղեկությունների²⁹՝ Ա. Բահաթրյանը, գրաբարի բառարաններից քաղված՝ ժողովրդին հասկանալի բառերին ավելացնելով Ղարաբաղի բարբառին հատուկ բարբառային բառերը (դրանց քիչ գրական ձև տալով) և ժողովրդի մեջ գործածվող թուրքական փոխառությունները, կազմել էր ընդարձակ բառարան՝ նպատակ ունենալով նոր գրական լեզու ստեղծելու: Հեղինակին համոզելով, որ նրա նախաձեռնությունն անիմաստ է, Աճառյանը Բահաթրյանի համաձայնությամբ և նրա հետ այդ աշխատությունից (որը հետագայում հրդեհի է մատնվել) առանձնացրել է Ղարաբաղի բարբառի բառերը և կազմել սույն բառարանը, որի բառապաշարը ընդգրկել է իր «Գավառական բառարանում»³⁰:

²⁷ Աճառեան 1911:

²⁸ Աճառեան 1902, Աճառեան 1913, Աճառյան 1940, Աճառյան 1971-1979:

²⁹ Աճառյան 1967, 269-271:

³⁰ Աճառեան 1913:

Օգտագործված գրականության ցանկ

Արխիվ

Աղայան, Արխիվ 1-Աղայան Ղ., Ղարաբաղի բառարանը, ԳԱԹ, Աղայան Ղազարոսի ֆոնդ, Ձեռագիր, 49 թերթ:

Գրականություն

Աբեղեան Մ. 1890, Ժողովրդական լեզուի շեշտադրությունը արևելեան ճիւղի բարբառների մէջ, Նոր Դար, N 141, էջ 1-2, N 142, էջ 1-2, N 143, էջ 1-2, N 144, էջ 1-2, N 145, էջ 1-2:

Աղայան Ղ. 1898, Ո տառի հնչիւնը Ղարաբաղի բարբառում, Տարագ, N 48, էջ 1090:

Աղայան Ղ. 1899, Տէր, տար և դէր բառերը Ղարաբաղի բարբառում, Տարագ, N 6, էջ 152:

Աճառեան Հր. 1902, Թուրքերենի ազդեցութիւնը հայերենի վրայ և թուրքերենէ փոխառեալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանիբարբառներուն, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Գ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, Լազարեան ձեմարանի արևելեան լեզուաց հրատ., 378 էջ:

Աճառեան Հր. 1911, Հայ բարբառագիտութիւն. ուրուագիծ և դասավորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով), Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկուա-Նոր Նախիջևան, Լազարեան ձեմարանի արևելեան լեզուաց հրատ., 318 էջ:

Աճառեան Հր. 1913, Հայերէն գաւառական բառարան, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Թ, Թիֆլիս, Ն. Աղանյանցի տպ., 1182 էջ:

Աճառեան Հր. 1899-1901, Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, Արարատ, 1899, N9, 394-399, N10-11, 453-459; 1900, N1, 26-28, N 2, 73-76, N4, 190-193, N8-9, 411-415, N11, 529-533, N12, 612-616; 1901, N4, 236-239, N5-6, 310-312, N7-8, 368-375:

Աճառեան Հր. 1901, Ուսումնասիրութիւններ հայկական բարբառախօսութեան Գ. Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, Վաղարշապատ, տպ. Մայր արոռոյ Ս. Էջմիածնի, 199 էջ:

Աճառյան Հր. 1967, Կյանքիս հուշերից, Երևան, «Միտք», 460 էջ:

Աճառյան Հր. 1940, Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 358 էջ:

Աճառյան Հր. 1971-1979, Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1-4, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2700 էջ:

Բարխուդարեանց Գ. (Ս. Բարխուդարյանը եւ Գ. Բարխուդարյանը նույն անձնեն) 1898, Բարոյական առածներ, Թիֆլիս, Մ. Շարաձեի տպ., 52 էջ:

Բարխուդարեանց Ս. 1883, Պըլը-Պուղի, Թիֆլիս, Մ. Վարդանեանի և ընկ. տպ., 190 էջ:

Դավթյան Կ. 1966, Լեոնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.,

508 էջ:

Адонц Н. 1915, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Санкт-Петербург, тип. Императорской академии наук, 307 с..

Патканов К. 1869, Исследование о диалектах армянского языка, Санкт-Петербург, тип. Императорской академии наук, 110 с..

Armen Sargsyan -The First Studies of the Karabakh Dialect.-The Karabakh dialect boasts a history spanning many centuries; however, serious documentation and studies began only in the second half of the 19th century. The initial studies in this important domain of Artsakh's intangible cultural heritage were conducted by prominent linguists, folklorists, and educators of the time, including Kerovbe Patkanian, Ghazaros Aghayan, Galust Shermazanian, Makar Barkhudarian, Avetik Bahatryan, Manuk Abeghian, and Hrachia Acharian. Some of their recordings and studies were published as separate books, in various journals, and in collective volumes between the 1860s and 1890s, while others remain unpublished, stored in certain archives and museums. Although scientific transcription methods for dialects were not yet developed during that period, the authors endeavored to stay as faithful as possible to the dialect's pronunciation. All these studies serve as significant primary sources for the study of the Karabakh dialect and have played a crucial role in subsequent dialectological research.

Keywords: Karabakh dialect, manuscript, study, journal, archive, linguist, phonology, grammar, vocabulary, dictionary.

Армен Саргсян -Первые исследования карабахского диалекта.-Карабахский диалект насчитывает многовековую историю, однако серьезная его документация и изучение начались лишь во второй половине XIX века. Первые исследования в этой важной области нематериального культурного наследия Арцаха проводили выдающиеся лингвисты, фольклористы и педагоги того времени, такие как Керовбе Патканян, Газарос Агаян, Галуст Шермазанян, Макар Баркударян, Аветик Бахатрян, Манук Абегян и Грачья Ачарян. Часть их записей и исследований была опубликована в виде

отдельных книг, в различных журналах и коллективных сборниках в период с 1860-х по 1890-е годы, а другие остаются неопубликованными, хранясь в архивах и музеях. Несмотря на то, что в тот период еще не были разработаны научные методы транскрипции диалектов, авторы стремились максимально точно передать произношение диалекта. Все эти исследования являются значимыми первоисточниками для изучения карабахского диалекта и сыграли важную роль в дальнейшем диалектологическом исследовании.

Ключевые слова: карабахский диалект, рукопись, исследование, журнал, архив, лингвист, фонология, грамматика, словарный запас, словарь.